

Pregovori in sorodne enote v slovnici Petra Dajnka ter njihova aktualizacija

Natalija Ulčnik

Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, Koroška cesta 160,
SI 2000 Maribor, natalija.ulcnik@um.si

Peter Dajnko (1787–1873) je v posebnem poglavju nemško pisane slovnice (1824) navedel tudi pregovore in njim sorodne enote (reke, frazeme). V prispevku so te enote analizirane z vidika jezikovnih, strukturnih, pomenskih in funkcijskih značilnosti. Z namenom ugotavljanja širše ali regionalno omejene rabe in poznanosti je najprej preverjena njihova prisotnost v starejših slovarjih ter besedilih, nato pa še njihova ohranjenost in aktualnost v sodobnih pisnih virih. Podrobneje so obravnavane enote, za katere se je izkazalo, da so v današnjem času manj znane in težje razumljive.

Ključne besede: slovnica slovenskega jezika, 19. stoletje, vzhodnoštajerski jezik, paremiologija, frazeologija

In einem Sonderkapitel der 1824 in deutscher Sprache verfassten Grammatik listete Peter Dajnko (1787–1873) auch Sprichwörter und verwandte Wortschatzeinheiten (Sprüche, Phraseme) auf. Diese werden hier hinsichtlich ihrer sprachlichen, strukturellen, semantischen und funktionalen Merkmale untersucht. Um ihre breitere oder regional begrenzte Verwendung und Bekanntheit zu ermitteln, wird zunächst ihre Präsenz in älteren Wörterbüchern und Texten überprüft und anschließend auch ihre Relevanz in der aktuellen schriftlichen Kommunikation beobachtet. Einheiten, die sich heute als weniger bekannt und verständlich erwiesen haben, werden ausführlicher besprochen.

Schlüsselwörter: Grammatik der slowenischen Sprache, 19. Jahrhundert, Oststeirische Landesvariante der slowenischen Sprache, Parömiologie, Phraseologie

Uvod¹

Peter Dajnko je bil v prvi polovici 19. stoletja ena najpomembnejših in najvidnejših osebnosti štajerskega prostora.² France Kidrič (2013) ga je prepoznal kot najplodovitejšega slovenskega pisca svoje dobe, ki je skupaj z drugimi

¹ Prispevek je nastal v okviru Raziskovalnega programa št. P6-0156 (*Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine* – vodja programa akad. dr. Marko Jesenšek), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

² Bil je okrožni šolski nadzornik v krajih Velika Nedelja, Ormož, Središče, Sveti Bolen na Kogu, Sveti Miklavž pri Ormožu, Sveti Tomaž pri Veliki Nedelji, Polenšak in Sveti Lenart (Kidrič 2013).

izobraženci aktivno deloval na kulturnem in šolskopoličnem področju ter pri ljudeh vzbujal veselje do slovenskih knjig. Poznamo ga kot slovničarja, ki je za osnovo knjižnega jezika postavil vzhodnoslovensko narečje, natančneje vzhodni slovenskogoriški govor panonske narečne skupine (Rajh 2002: 70), in oblikovalca prenovljenega črkopisa, ki se po njem imenuje dajncica, pa tudi kot pesnika, duhovnika in izobraženca, ki je med sodobniki v vzhodnoštajerskem prostoru imel več somišljenikov, npr. Vida Rižnerja, Antona Šerfa, Davorina Veršiča in Antona Laha. Marko Jesenšek (2015: 18) ga je označil kot »najvztrajnejšega zagovornika in uporabnika vzhodnoštajerskega jezika«, saj svojega jezika in črkopisa ni opustil niti potem, ko so njegovi štajerski sodobniki že sprejeli novo slovenščino in gajico kot skupni slovenski črkopis. Manj znan pa je Dajnkov doprinos k popisovanju v tistem času zelo »cenjenega dela jezika« (Babič 2015: 78), t. i. ljudskih modrosti, med katere umeščamo pregovore in sorodne enote, ter njegov doprinos k raziskovanju slovstvene folklorne in etnologije. Navedeno je doslej raziskovala Marija Stanonik (1998, 2012), ki je med drugim izpostavila tudi njegovo zbirko pregovorov.

Namen prispevka je analizirati pregovore in sorodne enote iz Dajnkove slovnice (1824), navedene v *Zbirki Slovenskih prislov*, in sicer z vidika jezikovnih, strukturnih, pomenskih in funkcijskih značilnosti. Z namenom ugotavljanja širše ali regionalno omejene rabe in poznanosti je najprej preverjena njihova prisotnost v digitaliziranih starejših slovarjih ter besedilih,³ nato pa je analizirana še njihova ohranjenost⁴ in aktualnost v današnjem času (na podlagi prisotnosti v korpusu sodobne pisne slovenščine in v paremiološkem optimumu). Podrobneje so obravnavane enote, za katere se je izkazalo, da so v današnjem času manj znane in težje razumljive.

Dajnkova slovnica *Lehrbuch der Windischen Sprache*

Duhovnik Peter Dajnko je bil pomemben štajerski avtor, pesnik, nabožni pisec in slovničar. Njegova obsežna nemško pisana slovnica *Lehrbuch der Windischen Sprache*,⁵ izdana leta 1824 v Gradcu, je imela didaktični namen, saj je bila, kot

³ Digitalizacija starejših besedil je močno olajšala preverjanje razširjenosti jezikovnih enot in preučevanje njihove rabe.

⁴ Ohranjenost pregovorov je vedno odvisna od neke vrste »družbene cenzure« (prim. Babič 2015: 55).

⁵ Ob nemščini kot slovničnem metajeziku se slovenščina vseskozi pojavlja v funkciji pona-zarjanja, prisotna pa je tudi v dodatku na koncu slovnice, v katerem so samo v slovenščini navedeni pogovori, basni, kratke zgodbe, uganke in pogovori.

je razvidno tudi iz podnaslova,⁶ v osnovi namenjena Nemcem za učenje slovenščine in Slovencem za izpopolnjevanje maternega jezika. Kot poudarja Jožica Narat (2015), je bila za slovenski jezik uporabljena zveza *Windifchen Sprache*, četudi se je avtor posvetil opisovanju vzhodnoštajerske različice slovenskega knjižnega jezika. Razvoj te različice sta podrobneje raziskovala Bernard Rajh (2002) in Marko Jesenšek (2015), ki sta leta 1997 v Črešnjevcih organizirala tudi znanstveni simpozij o Petru Dajniku in uredila *Dajnkov zbornik* (1998), obenem pa je izšlo tudi *Dajnkovo berilo* (1998), za katerega je besedila izbral in uredil Bernard Rajh, prav tako pa je napisal tudi spremno besedo.⁷

Dajnkova slovnica spada med opisne in normativne slovnice (Narat 2015). Opazno je, da se je avtor pri normativnem določanju oziral na vzhodnoslovensko, mestoma pa tudi osrednjeslovensko izročilo. Ob tem je slovensko gradivo zapisano v novem črkopisu – dajščici,⁸ ki ga je avtor pripravil v sklopu prizadevanj po črkopisni reformi, pri kateri bi se nadomestila obstoječa veččrkja za šumevce in uredil zapis sičnikov. Vsebinsko se je slovnica posvečala zlasti oblikoslovni,⁹ besedotvorni¹⁰ in skladijski tematiki, zanimala pa so ga tudi glasoslovna in pravopisna vprašanja (prim. Rajh 2002).

V slovnici je že uvodoma izpostavil pomen znanja jezikov z navedbo pregovora¹¹ *Keliko jezikov znaš, teliko ljudi valaš*¹² (Dajnko 1824: II), na straneh

⁶ *Ein Versuch zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommeneren Kenntniß für Slowenen* (Dajnko 1824).

⁷ Stopetdesetletnica Dajnkove smrti, ki smo jo obeleževali v letu 2023, je bila povod za vnovično posvečanje raziskovalne pozornosti Petru Dajniku.

⁸ V tem črkopisu so se na slovenskem vzhodu natisnile številne zvrstno raznolike in za izobraževanje bistvene knjige, kljub temu pa je bil črkopis po petnajstih letih zavržen kot neprimeren in prepovedan. Izven štajerskega prostora nikoli ni imel vidnejše vloge.

⁹ Pregibanju besed, posameznim besednim vrstam (samostalniku, pridevniku, števniku, zaimeku, glagolu, prislovu, predlogu, vezniku in medmetu); pri obravnavi glagolskega vida je pomembno, da Dajnko pri nedovršenem vidu ločuje trajajoče enkratno in ponavljalno dejanje (Narat 2015).

¹⁰ Besedotvorju v Dajnkovi slovnici sta se podrobneje posvetila Bernard Rajh (2002) in Irena Stramljič Breznik (1998). Slednja izpostavlja, da »njegov prispevek predstavlja opazen delež k sistematiki slovenskega besedotvorja prve polovice 19. stoletja in po izčrpnem strukturnem prikazu celo presega ustrezno mesto svojega sodobnika Metelka« (Stramljič Breznik 1998: 170).

¹¹ Za izraz pregovor Dajnko uporablja izraz *prislovo*. Poimenovanje pregovorov se je skozi čas spreminjalo (*pergliha, prigliha, spodoba, prigovor, pregovor, prislovica* ...), v zadnjem času so bili poimenovani tudi kot *rečenice* in *reki* (prim. Babič 2015: 51, Ulčnik 2014: 38).

¹² V prispevku so ponazarjalni zgledi iz slovnice prečrkovani iz dajščice v slovenico. Navedeni pregovor se danes pojavlja v varianti *Več znaš, več veljaš*, še vedno pa obstajata tudi varianti *Več jezikov znaš, več veljaš* in *Kolikor jezikov znaš, toliko (mož) veljaš*. Prim. Gigafida 2.0, Meterc (2017: 247).

341–344 pa je v posebnem poglavju objavil zbirko pregovorov,¹³ ki je v nadaljevanju predmet obravnave in analize. Pregovori so bili namreč v tistem času pomemben sestavni del retorično dodelanih govorov, pridig in drugovrstnih besedil, bili so znak omikanega izražanja, pri čemer se je njihov estetski učinek smiselno dopolnjeval tudi z njihovo funkcijo v besedilu, zaradi katere so se nanje sklicevali, tj. podkrepitev misli, ponazorilo, nasvet, svarilo, kritika ipd. (prim. tudi Babič 2015: 76–77).¹⁴

Dajnkova zbirka pregovorov in sorodnih enot

Pregovori so bili v preteklosti kot pomemben del retorično učinkovitega izražanja večkrat vključeni tudi v slovnice slovenskega jezika, pri čemer ni vedno znano, ali so bili zgolj prevedeni iz tujih jezikov ali pa so bili del žive slovenščine posameznih obdobj (prim. Babič 2015: 76). Slovničarji so jih vključevali kot zglede, s katerimi so učinkovito ponazarjali konkretno obravnavano slovnično tematiko, npr. oziralne zaimke,¹⁵ ali pa so jih navajali v obliki seznamov oz. krajših zbirk,¹⁶ kar priča o tem, da so bili »cenjen del jezika in tudi del zborne izreke« (Babič 2015: 78). Peter Dajnko se je odločil za njihovo izpostavitev v posebnem podpoglavju z naslovom *Zbirka Slovenskih prislov*,¹⁷ v katerem je zbral enainsedemdeset pregovorov in sorodnih enot (rekov in frazemov), ki so bile tudi sicer praviloma obravnavane skupaj s pregovori v sklopu t. i. ljudskih modrosti (Babič 2015: 53).

France Kidrič (2013) je glede pregovorov v Dajnkovi slovnici predpostavljal, da so »po večini narodni«. Navedene enote je podrobneje preučevala Marija Stanonik (1998, 2012), ki je v monografiji *Folkloristični portreti iz treh stoletij (od baroka do moderne)* izpostavila, da so Dajnkovi pregovori »zagotovo folklorne narave«, razen enote *Veseli zvonec, / je srečen konec* (Stanonik 2012: 80). Raziskovalka je enote razdelila glede na stopnjo poznavanja v današnjem

¹³ Zbirko pregovorov je v slovnico vključil že Ožbalt Gutsman (1777), pregovori so bili zajeti tudi v slovarje in učbenike, zbirke so se objavljale v različnih publikacijah, tudi časopisih (npr. Prislovice Štajarskih Slovincov v *Kmetijskih in rokodelskih novicah*), pojavljati so se začele samostojne knjižne zbirke (prim. Babič 2015: 76–80, Orel 2016: 200–202, Ulčnik 2014a: 284–285, Ulčnik 2015: 107–108).

¹⁴ Slomšek je npr. tudi sam sestavljal spoznanja in življenjska vodila ter jih uporabljal zaradi praktičnosti in nazornosti (Babič 2015: 78).

¹⁵ Opazno npr. v slovnici Jerneja Kopitarja (Babič 2015: 78).

¹⁶ Raziskovalci pregovorov izpostavljajo, da so zbirke, pri katerih so pregovori le naštet, zaradi odsotnosti »socialnega konteksta« neuporabne za analize; pravi pomen pregovorov se namreč razvije šele v kontekstu (Babič 2015: 75).

¹⁷ V kazalu je ta razdelek imenovan *Sprichwörter*.

času, in sicer na tri skupine:¹⁸ (1) splošno znani, (2) znani po smislu, ne pa po »oblikovanju«, (3) splošno neznani (Dajnkovim rojakom pa predvidoma znani). Ugotovila je, da je splošno znana polovica navedenih enot, npr. *Jaboko ne padne daleč od dreva, Kdo komi jamo kopa, sam v' njo padne*; med enote, znane po smislu, je umestila npr. *Moč želézo lamle, Iz male iskre postane veliki ogen*; med splošno neznanimi pa je omenila npr. *Kdo če jedre jesti, more oreh razlesknuti, Zrela grúška padne sama*.¹⁹ Avtorica je ob tem poudarila: (1) da je Dajnko med pregovore umestil tudi povedi, ki navzven zaradi »svoje formulativnosti res delujejo kot pregovori«, a so te »okamnele stavčne strukture« glede na svojo funkcijo pravzaprav primere (Stanonik 2012: 80); (2) da so nekatere formulacije »danes že skoraj nerazumljive in bi rabili nekaj več študija, da bi dohnali njihov pomen« (Stanonik 2012: 81). V analitičnem delu prispevka se podrobneje posvečam prav enotam, ko so bile opredeljene kot nerazumljive.

Definicijske lastnosti pregovorov in analiza enot iz Dajnkove zbirke

Pregovori (in njim sorodne enote) so raziskovalno gradivo različnih humanističnih in družboslovnih znanstvenih disciplin, npr. slovstvene folkloristike, jezikoslovja, kulturologije, antropologije in sociologije, zato ne moremo pričakovati njihove enotne ter univerzalno veljavne definicije (Babič 2011, Norrick 2015, Ulčnik 2015). Obstaja več poskusov opredelitev temeljnih značilnosti pregovorov, pri čemer so tudi znotraj jezikoslovja lahko izpostavljeni različni vidiki, npr. strukturni, funkcijski, etimološki (prim. Meterc 2017, Babič 2015, Kržišnik 2013, V. Jesenšek 2014).²⁰ Wolfgang Mieder (2004: 3, 4) navaja, da so pregovori kratke in splošno znane povedi, ki se prenašajo iz generacije v generacijo in v katerih v metaforično izraženi stalni in zapomnljivi obliki izražamo modrosti, resnico, moralna stališča in tradicionalne poglede. Z raziskovanjem pregovorov v

¹⁸ Omenja, da bi bila možna tudi delitev glede na sporočilo ali življenjsko izkušnjo, ki jo upo-vedujejo enote, in glede na kontekstualno zaledje, iz katerega črpajo besedišče (Stanonik 2012: 81).

¹⁹ Ta pregovor je kot uvod v petnajsto poglavje navedel tudi J. Jurčič v romanu *Deseti brat* (Jurčič 1866: 178): *Zrela hruška sama pade. Národní pregovor*. Enota je prisotna tudi v zbirki *Pregovori, prilike in reki* F. Kocbeka (1887: 77): *Zrela hruška sama pade* (tudi varianta: *Zrelo jabolko samo pade*). Dvakrat se pojavi tudi v korpusu starejše slovenščine IMP: *Dozorel sem, in zrela hruška sama odpade; 'Zrela huška, če je ne utrgaš, pa sama pade,' pravi pregovor*.

²⁰ Med bolj znanimi raziskovalci pregovorov so npr. G. L. Permjakov, P. Grzybek, A. Dundes in W. Mieder (prim. Meterc 2017, Babič 2015).

slovenskem prostoru se v današnjem času najintenzivneje ukvarjata paremiolog Matej Meterc (2017) in slavistka ter folkloristka Saša Babič (2015).²¹

Matej Meterc se podrobneje posveča pregovorom in sorodnim paremijam ter za slovenščino predstavlja t. i. paremiološki minimum, tj. seznam najbolj poznanih enot (Đurčo, Meterc 2013), in t. i. paremiološki optimum oz. seznam najbolj poznanih in pogostih enot, ki jih je pridobil na podlagi spletnega vprašalnika in korpusne raziskave. V teoretičnem delu monografije *Paremiološki optimum: Najbolj poznani in pogosti pregovori ter sorodne paremije v slovenščini* (Meterc 2017) izpostavlja dožemanje frazeologije in paremiologije (v ožjem in širšem smislu), njuno prekrivnost, različne pristope k definiranju osnovnih enot in razločevanju med njimi. Pri ločevanju med pregovori in reki poudarja, da je pri prvih izrazitejša didaktično sporočilo, vsebujejo namreč nauk, pri drugih pa je v ospredju situativnost oz. opis tipa situacije (Meterc 2017: 32). Pri pripravi pomenskega opisa pregovorov je, kot ugotavlja Meterc (2017: 32), primernejša struktura »izraža, da ...«, za opis rekov pa je ustreznejša formulacija »opisuje situacijo ...«, vendar pa je včasih treba kombinirati tudi oboje.²²

Saša Babič izpostavlja, da pri pregovorih lahko govorimo o »relativno stalnih zaključenih stavčno-povednih strukturah, ki se v mentalni zbirki (spominu) hranijo kot celota, so zasidrani v jezikovni sestav in se v določeni družbi ohranijo dlje časa (iz roda v rod)« (Babič 2015: 51). Pomeni, da so »rezultat življenjskih izkušenj«, vezani so na »konkretno v življenju« (na nek dogodek ali situacijo), vendar to izražajo »kot nekaj abstraktnega« (Babič 2015: 53).

Enote iz Dajnkove zbirke: vrsta, značilnosti ter aktualnost v današnjem času

Z ozirom na definicijske lastnosti pregovorov, rekov in frazemov je Dajnko v zbirki navedel enote, med katerimi je velika večina pregovorov, npr. *Moč želézo lamle, Nova metla lepo zméta, Roka roko mije, Globoke vode tiho tečejo*, navedeni pa so tudi posamezni reki, npr. *Pri cigánih je voda zgoréla*, in nekaj frazemov v konkretni povedni rabi, npr. *V' žgečo kašo smo si stopili*.

V enotah so opazne vzhodnoštajerske glasoslovne posebnosti (*grüška* 'hruška', *tüdi* 'tudi', *vüči* 'uči' – vel. 2. os. ed., *vüsta* 'usta', *zavec* 'zajec' ...) in oblikoslovne značilnosti, ki so bile v Dajnkovi slovnici normirane v sklopu knjižnojezikovne različice, npr. iz narečja prevzete oblike samostalnikov (*od dreva* 'od drevesa', *pri krühi* 'pri kruhu', *z' oljom* 'z oljem', *otroki* 'otroci',

²¹ Kontrastivni pristop je značilen za frazeologinjo in paremiologinjo Vido Jesenšek (2014).

²² Konkretno praktične rešitve pomenskih razlag se kažejo v rastočem *Slovarju pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov* (Meterc 2020–), prosto dostopnem na portalu Fran.

pri sunci 'pri soncu', za vühami 'za ušesi' ...), osebnih zaimkov (ja 'jaz', jemi 'njemu'), pridevnikov (sklepani 'sklepan', špičasti 'špičast', veliki 'velik' ...), pridevniških zaimkov (v' totemi 'v tem'), glagolov (če 'hoče', bi htel 'bi hotel', je ne 'ni', lamle 'lomi', nega 'ni', padne 'pade', je padnul 'je padel', pela 'pelje', vujgnuti 'upogniti, skriviti' ...), prislovov in prislovnih zaimkov (lehko 'lahko'; keliko 'koliko', teliko 'toliko', kde 'kje', kodi 'kjer' ...). Pri frazemih je nemalokrat uporabljen velelni naklon (*Prazne slame ne mlati, Jezik mej za zobmi*), mesto- ma najdemo tudi vprašalne povedi z uporabljenimi glagoli v 2. osebi ednine: *Maš seršéne v' glavi?* in *Si hodil sira brat?* Poved je lahko grajena z osebnim zaimkom za 1. ali 3. osebo ednine, npr. *Ja zdaj ne bi htel v' tvoji koži biti, On nosi roke pod pazdihi*; možno je tudi nedoločniško izražanje, ki spominja na danes značilno navajanje slovarske oblike frazemov, npr. *Zlate grade si v' sunce zidati; Z' oljom ogen gasíti*.

Med navedenimi enotami najdemo krajše enostavčne formulacije (npr. *Moč želézo lamle, Roka roko mije*), pogoste pa so tudi dvostavčne podredne strukture, pri katerih so lahko izražena tudi stilna sredstva (zlasti rima),²³ ki učinkovito prispevajo k zapomnljivosti, npr. *Kdo ne séja, tüdi ne véja; Bi htel kdo vüsta vsim lüdem zašíti, / Bi mogel meti jako dosta niti; Dobro je, da svinja ne ma rogélov*. Med pregovori se kot najproduktivnejši konstrukcijski vzorec kaže **Kdo** ('Kdor') **X, Y**:²⁴ *Kdo če jedre jesti, more oreh razlesknuti; Kdo komi jamo kopa, sam v' njo padne; Kdo kola maže, lahko pela; Kdo ne séja, tüdi ne véja; Kdo se düje, si nohte züje; Kdo letí visoko, padne nisko; Kdo dosta govori, dosta laže, ali dosta zna;*²⁵ *Kdo se med otróbe meša, ga svinje pojéjo; Kdo za smolo prejme, se osmoli*. S posameznimi primeri se pojavljajo tudi drugi vzorci, npr. **Kam** ('Kamor') **X, (tá 'tja') Y**: *Kam drevo sloní, tá padne*. Kot produktivni se v splošnem kažejo pregovori, ki vsebujejo oziralni zaimek: kdo 'kdor', kam 'ka-mor', kam koli 'kamor koli' (*Kam koli kavka letí, černa živí*), kde 'kjer' (*Kde nega mačaka, se miši gostüjejo*), kodi 'koder' (*Kodi sunce teče, se krüh peče*), kda 'kdaj' (*Kda naj bole sreča teče, / Ji oberni hitro pleče*), kaj 'kar' (*Kaj tè ne žge, tega ne gasü*). Prisotni so tudi primerjalni vzorci, npr. **Kak** ('Kakor') **X, tak** ('tako') **Y**: *Kak boš si postlal, tak boš ležal*. Kot izpostavlja Babič (2015: 72), te enote opisujejo »vzročno-posledično situacijo in so velikokrat v funkciji graje«.

²³ V okviru estetske strukture paremioloških enot je opazna ritmičnost (poseben besedni ritem), različna stilna sredstva, npr. aliteracija, asonanca, rima, paralelizem členov, elipsa, primera, personifikacija, metafora (prim. Babič 2015: 70–71).

²⁴ *Kdor X, (ta) Y* je pogost tudi v slovenskem paremiološkem optimumu (prim. Meterc 2017: 113).

²⁵ Enota je navedena tudi v Vodnikovi *Abezedi sa Perve fhole* (Vodnik 1811: 20): *Kdor veliko govori, al veliko vé, al veliko lashe*.

Razbiranje pomena²⁶ navedenih enot je lažje v primeru prisotnosti v današnjem času, ohranjanja enot ali njihovih variant, in težje v primeru splošne nepoznanosti v sodobnosti. Dajnkove enote se pomensko pogosto nanašajo na človekov značaj in njegovo obnašanje (zlasti negativne lastnosti, npr. pretkanost, nepremišljenost, lenobo) ter imajo negativno konotacijo, npr. *On nosi roke pod pazdihi*. Veliko enot je vezanih na govor oz. govorjenje: *Prazne slame ne mlati; Bi htel kdo vüsta vsim lüdem zašiti, / Bi mogel meti jako dosta niti; Jezik mej za zobmi; Kdo dosta govori, dosta laže, ali dosta zna; Jezik jèmi gre, kak mlin; Njegov jezik je špičasti; Otróki ino norci govorijo resnico*. Nekatere enote so v sopomenskem medleksemskem razmerju, npr. *Sklepami mlini lepo melejo in Nabrüšeni noži ostro režejo; Kdo kola maže, lahko pela in Kdo ne séja, tüdi ne véja; Kdo se med otróbe meša, ga svinje pojéjo in Kdo za smolo prejme, se osmoli; Vse, kaj mačka rodi, / Rado miši lovi in Jaboko ne padne daleč od dreva*.

Pregovore in sorodne enote s prenesenim pomenom v določeni ponovljivi situaciji večinoma spontano vključujemo v svoje izražanje, pri čemer jih črpamo iz spomina in obenem večinoma upoštevamo tudi specifike konkretne situacije, v kateri je lahko raba pregovora (ne)primerna oz. družbeno (ne)sprejemljiva (prim. Babič 2015: 73). Z njimi se v okviru zapomnljive (klišejske) povedne zgradbe izrazimo bolj slikovito, torej figurativno oz. ekspresivno.²⁷ V preteklosti je bila pogosto izpostavljena didaktična funkcija pregovorov – nekoga nekaj naučiti (prisotnost nauka), a so njihovi nameni uporabe zelo raznoliki, npr. utemeljevanje, podkrepitev misli, pritegnitev pozornosti, tudi namerno nejasno izražanje. V nadaljevanju je na podlagi Dajnkovih primerov podanih nekaj možnih okoliščin za njihovo rabo, pri čemer bi interpretacije (glede na odsotnost konteksta) lahko bile tudi drugačne:²⁸

- izražanje kritike (človekovega ravnanja in obnašanja, človekovih lastnosti): *Kdo komi jamo kopa, sam v' njo padne; Teliko misli ma, keliko zavec germov; On nosi roke pod pazdihi;*
- opozorilo, svarilo (pred nevarnostjo, nezaželenim obnašanjem), poziv k previdnosti: *Tihe vode so nevarne; Znaj, da mlado začne žgáti, / Kaj kopríva, cé postáti; Nabrüšeni noži ostro režejo; Kdo se med otróbe meša, ga svinje pojéjo; Kdo za smolo prejme, se osmoli; V' totemi hrami okna vidijo, stene čüjejo; Nesréča nikdar ne svetí;*

²⁶ Pregovori so v zbirkah velikokrat razdeljeni na pomenske ali tematske skupine (npr. človek, delo, prehrana, čas, narava), pri čemer si lahko le deloma pomagamo z leksikalnimi sestavinami posameznih enot, saj je v prvi vrsti treba upoštevati pomen pregovora kot celote. Prim. Babič (2015: 56).

²⁷ Prim. različne definicijske lastnosti, ki jih navaja Babič (2015: 48–51).

²⁸ Za analizo je namreč bistven prav socialni kontekst (Babič 2015: 75), ki enoto pomensko določi in osmisli. Naštevaje enot v zbirki je s tega vidika osiromašeno.

- nasvet, napotek, priporočilo (pogosta negacija): *Ne daj gosel svinji ino bobéna osli; Kaj tè ne žge, tega ne gasí; Rib ne vúči plavati;*
- utemeljevanje z izražanjem splošno sprejete resnice (relativizacija, posploševanje, ki temelji na izkušnji): *Po lepi cesti je lahko iti; Zrela grúška padne sama.*

Pregovori in sorodne enote iz Dajnkove slovnice vidno odslikavajo življenjske izkušnje kmečkega človeka, bivanja na podeželju in sobivanja z domačimi živalmi: *Kdo ne séja, túdi ne véja; Kdo kola maže, lahko pela; Le mlado drevo se dá vujgnuti; Dobro je, da svinja ne ma rogélov; Si s' konja na osla sesti.*

Nekatere od navedenih enot so še danes široko poznane in razširjene ter se uporabljajo v različnih govornih situacijah. Posamezni pregovori in reki iz Dajnkove slovnice (1824) so še prisotni tudi v slovenskem paremiološkem optimumu, kar pomeni, da so danes med najbolj poznanimi in najpogostejšimi v rabi (Meterc 2017); prim. tabelo 1.

Tabela 1: Prisotnost izbranih enot iz Dajnkove slovnice v jezikovnih virih oz. priročnikih

Seznam pregovorov in sorodnih enot (Dajnko 1824)	Slovensko-nemški slovar (Pleteršnik 1894/95; 2014)	SSKJ ²	Slovenski paremiološki optimum (Meterc 2017) ²⁹	Pomen v <i>Slovarju pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov</i> (Meterc 2020–)
Jaboko ne padne daleč od dreva.	/	jábolko -a [jabouko] s /.../ preg. jabolko ne pade daleč od drevesa <i>otrok je tak kot starši</i>	Jabolko ne pade daleč od drevesa. (2.)	<i>izraža, da je otrok po kakšni lastnosti, zanimanju, nadarjenosti podoben svojim staršem ali enemu izmed njih</i>
Vse, kaj se sveti, je ne zlato.	svētiti , -im, vb. <i>impf.</i> /.../ ni vse zlato, kar se sveti	zlató -á s /.../ preg. ni vse zlato, kar se sveti <i>videz stvari ne pove, kakšna je stvar v resnici</i>	Ni vse zlato, kar se sveti. (14.)	<i>izraža, da kaj nima tako dobrih lastnosti, kot se sprva zdi</i>
Kdo komi jamo kopa, sam v' njo padne.	/	jáma -e ž /.../ preg. kdor drugim jamo koplje, sam vanjo pade <i>nesreča, ki jo kdo pripravlja drugim, navadno zadene njega samega</i>	Kdor drugemu jamo koplje, sam vanjo pade. (46.)	<i>izraža, da je kdo zaradi svojega škodljivega, spornega delovanja prej ali slej ustrezno kaznovan, mora zanj odgovarjati; opisuje situacijo, ko koga doleti to, kar je skušal zlega storiti drugemu</i>

²⁹ Za podanim primerom je med oklepaji navedeno zaporedno mesto v paremiološkem optimumu (gre za lestvico od 1 do 300 po poznanosti in pogostosti).

Seznam pregovorov in sorodnih enot (Dajnko 1824)	Slovensko-nemški slovar (Pleteršnik 1894/95; 2014)	SSKJ ²	Slovenski paremio-loški optimum (Meterc 2017) ²⁹	Pomen v <i>Slovarju pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov</i> (Meterc 2020–)
Kde nega mačaka, se miši gostujejo.	podrk, -držka, m. = ples: kadar ni mačke doma, imajo miši podrk, <i>Npreg.-Jan. (Slovn.)</i> .	máčka -e ž /.../ preg. kadar mačke ni doma, miši plešejo <i>kadar je kaka skupnost brez nadzorstva, njena disciplina popusti</i>	Kadar mačke ni doma, miši plešejo. (85.)	(Ko mačke ni doma, miši plešejo.) <i>izraža, da se ob odsotnosti avtoritete dogajajo stvari, ki jih ta ne bi dopustila</i>
Kak boš si postlal, tak boš ležal.	postláti, -stéljem, vb. pf. /.../ kakor si postelješ, tako boš ležal	postláti -stéljem dov. /.../ kakor si si postlal, tako boš ležal <i>tvoje (dobro, slabo) življenje bo posledica tvojih prejšnjih odločitev</i>	Kakor si boš postlal, tako boš spal. (Kakor si boš postlal, tako boš ležal.) (102.)	<i>izraža, da je uspeh odvisen od truda; izraža, da je kdo sam odgovoren za to, kako bo živel</i>
Kdo letí visoko, padne nisko.	/	pásti pádem dov. /.../ preg. kdor visoko leta, nizko pade <i>kdor ima pretirano dobro mnenje o svoji družbeni pomembnosti in pretirane zahteve po družabnem uspehu, ugledu, doživi pogosto neuspeh</i>	Kdor visoko leta, nizko pade. (110.)	<i>izraža, da prevzetnost in previsoki cilji vodijo v neuspeh</i>
Roka roko mýje.	/	rôka -e in -é ž /.../ roka roko umije <i>človek povrne zlasti v neprijetnem, nedovoljenem položaju dobljeno pomoč s podobno pomočjo</i>	Roka roko umije. (Roka roko umiva.) (118.)	<i>izraža, da si podobni, zlasti nepošteni ljudje pomagajo, vrnejo uslugo zlasti na nezakonit, sporen način</i>
V' totemi hrami okna vidijo, stene čújejo.	/	sténa -e ž (ě) /.../ ekspr. tukaj imajo stene ušesa <i>tukaj se prisluškuje</i>	Stene imajo ušesa. (166.)	/

Ob primerjavi prisotnosti izbranih enot v različnih jezikovnih virih oz. priročnikih pride do izraza narečna osnova Dajnkovih navedb. V Pleteršnikovem slovarju (1894/95, 2014) najdemo le tri od osmih v tabeli prikazanih enot, pri čemer opazimo, da gre za variante, ki so se do konca 19. stoletja ustalile v knjižni

rabi.³⁰ V SSKJ² so prisotne in pomensko pojasnjene vse enote; večinoma so označene kot pregovori in so enake navedbam v sodobnih paremioloških virih (Meterc 2017, 2020–), razlike so le pri obliki zaimka (*drugim* > *drugemu*), rabi glagolskega časa (*si si postlal* > *si boš postlal*), izbiri glagola (*boš ležal* > *boš spal*) in prisotnosti prislova (*tukaj imajo stene ušesa* > *stene imajo ušesa*). Primerjava Dajnkovih enot s sodobnimi knjižnimi realizacijami izkazuje jezikovno dinamiko in posamezne spreminjevalne procese, npr. na oblikoslovni ravni (*kopa* > *koplje*, *kde* > *kadar* > *ko*, *v njo* > *vanjo*), leksikalni (*se miši gostüjejo* > *imajo miši podrk* > *miši plešejo*) in skladenjski ravni (*Kdo letí visoko* > *Kdor visoko leta*).³¹

Nekaterih enot iz Dajnkove slovnice pa ne moremo opazovati v diahronem prerezu, saj se do danes niso ohranile in ne izkazujejo prisotnosti v pisnih virih sodobne slovenščine. Podrobneje so predstavljene v nadaljevanju.

Nekatere manj znane in v današnjem času težje razumljive enote

Nekatere enote iz Dajnkove zbirke so bile doslej v literaturi že opredeljene kot manj znane in težje razumljive (Stanonik 1998, 2012). Predpostavljamo, da ne spadajo (več) v aktivni del knjižnega paremiološkega oz. frazeološkega fonda, saj jih ne najdemo v sodobnih slovarjih slovenskega knjižnega jezika (SSKJ², eSSKJ), v slovarju pregovorov in sorodnih izrazov (Meterc 2020–) oz. v slovarju frazemov (Keber 2015), prav tako pa jih ne zasedimo v sodobni pisni rabi. Te enote so najprej analizirane z vidika vzhodnoštajerskih jezikovnih značilnosti, nato pa z vidika prisotnosti v starejših slovarjih slovenskega jezika, v relevantnem narečnem slovarju (Rajh 2010)³² ter v starejših pisnih virih,³³ pri čemer je v primeru prisotnosti raba ponazorjena z navedbo zgledov. Ob koncu so izpostavljene tudi variante oz. sopomenske enote, s katerimi bi jih danes lahko nadomestili.³⁴ Za zdaj ostajata neraziskana morebitno poznavanje in uporaba teh enot v sodobni narečni rabi.

³⁰ V Glonarjevem *Slovarju slovenskega jezika* s prve polovice 20. stoletja še vedno ne najdemo dveh enot, in sicer *jabolko ne pade daleč od drevesa* ter *roka roko umije*. Pri iztočnici **jama** za oznako »preneseno« najdemo pregovor *kdor drugemu jamo koplje, sam v njo pade*, pri iztočnici **nizek** je navedeno *kdor visoko léta, nizko pade*, pri iztočnici **stena** pa *stene vidijo, stene slišijo*: nič se ne da skriti, prikriti (Glonar 1836).

³¹ Za relevantnejšo primerjavo bi bilo koristno preveriti tudi sodobne narečne oblike danih enot.

³² Gre za slovar severozahodnoprleškega govora, ki meji na vzhodno slovenskogoriško podnarečje, v katerega spadata tudi črešnjevski in (gornje)radgonski govor (Koletnik 2001).

³³ Preverjanje je potekalo po korpusu starejše slovenščine IMP in tudi na spletu.

³⁴ Preverjanje aktualne pisne rabe je potekalo s pomočjo korpusa Gigafida 2.0.

On má debélo za vühami. (On ima debelo za ušesi.) > *imeti debelo za ušesi* (frazem)³⁵

Frazem *imeti debelo za ušesi* je Dajnko navedel v stavčni rabi z izraženim osebnim zaimkom za 3. osebo ednine moškega spola. Pri glagolu *imeti* je ureničena redukcija nenaglašenega *i*, samostalnik *ušesa* pa ima narečno podobo (or. mn. *vühami*). Frazem je prisoten že v slovarju M. Cigaleta (1860): *er hat es faustdick hinter den Ohren, jih ima (debele) za ušesi, je ves múhav, zvit ptič je, prepekan*, in sicer v pomenu 'biti hudomušen, nagajiv, zvit, prebrisan'. Enoto z izpuščenim prislovom *debelo* (ki sicer izraža visoko stopnjo česa)³⁶ in zvezo glagola *imeti* z *jih* zasledimo tudi v korpusu Jezikovni viri starejše slovenščine IMP: *imeti jih za ušesi*.

Vselej pa, kedar je prišel, so ga bili veseli ne samo Jurčkovi, temuč tudi vsi sosedje; in vse je gomazelo pri Jurčku, ker Jaka **jih je imel za ušesi**, da mu niso nikoli potekle. (Korpus IMP; Mencinger 1859: *Jerica*)

Različica izhodiščne enote je prisotna tudi v gradivu za narečni slovar severo-zahodnoprleškega govora *Gúcati po antùjoško* (Rajh 2010: 267), *mèti za vühami* 'biti prebrisan, zvit', kar pomeni, da je v narečni rabi še prisotna. V slovarjih na portalu Fran najdemo *debel je za ušesi* Cig. (Pleteršnik 2014), pog. mn., pren., olepš. *imeti jih [polno] za ušesi* 'biti zelo navihan' (Keber 2015), pog. *ima jih polno za ušesi* 'je zelo navihan' oz. pog. ekspr. *imeti jih za ušesi* 'biti navihan, poreden, zvit' (SSKJ²). Enota je v sodobnih besedilih v posameznih primerih prisotna v obliki *imeti (jih) veliko/precej/polno za ušesi*, in sicer v pomenu 'biti navihan, radoživ, zabaven, hudomušen'.

Če jo opazuješ, kako pripoveduje vse te spomine svojega življenja, ugotoviš, da **jih ima** – takole po domače povedano – »**kar veliko za ušesi**«. Z veseljem ugotoviš, da je kljub letom še vedno pravi veseljak, le priložnost potrebuje in nasmeje vse okoli sebe. Menda so to podedovale tudi njene hčere, ki so prav tako prijetne in vesele. (Gigafida 2.0)

Naš Peter je radoživ fantič, ki **jih ima precej za ušesi** in tudi pod nosom. Dedka nikakor ne uboga in se sploh ne zmeni za nič in nikogar. (Gigafida 2.0)

Živahen, zabaven, videti mu je, da **jih ima polno za ušesi**. (Gigafida 2.0)

³⁵ Najprej je v krepkem tisku, transkribirano v slovenico in z ohranjenimi naglasnimi znamenji navedena enota, kakor jo je zapisal Dajnko, med oklepaji sledi zapis v sodobni slovenščini, za znakom > je v krepkem tisku dodan zapis v slovski obliki in opredelitev vrste enote (pregovor, rek, frazem); Dajnko je frazeme navajal v obliki konkretne rabe v enostavnih povedih.

³⁶ Opazen je tudi v frazemu *debelo gledati*.

V nekoliko drugačnem pomenu in z izrazitejšo negativno konotacijo se danes uporablja tudi frazem *imeti maslo za ušesi* 'ne biti nedolžen, napraviti prekrške, prestopke' oz. veliko pogostejša varianta *imeti maslo na glavi* (prim. tudi Keber 2015).

Premjli se sam za nos. (Primi se sam za nos.) > **prijeti se sam za nos** (frazem)

Glagolska oblika *premjli* je velelnik za 2. osebo ednine 'primi'; v slovnici se pojavi tudi kot ponazoritveni zgled dovršnega glagola: *prejmlem, prejéti -jel, -jet* (Dajnko 1824: 191, 223).³⁷ V pomoč pri razpoznavanju pomena frazema so navedbe v Gutsmanovi slovnici – *Primi sam sebe sa nufs, nimm dich selbft bei der Nafe* (Gutsman 1777: 133), Cigaletovem slovarju – **Nafe** /.../ *zupfe dich an deiner Nafe, primi se (sam sebe) za nos* (Cigale 1860: 1082) in Pleteršnikovem slovarju, kjer je pod iztočnico *nos* ob koncu prvega pomena navedeno »sam se za nos primi!«, kar je pomensko pojasnjeno z nemškim ustreznikom »achte auf dich selbst, zupfe dich an deiner Nase!« (Pleteršnik 2014). Enoto, ki se je običajno navajala v velelniški obliki, najdemo tudi v korpusu starejših besedil IMP, in sicer v besedilih s konca 19. in začetka 20. stoletja:

»No, mojster Weiss, ali še vedno zalivaš svojo jezico, ker so te premaknili na sv. Jakopa dan?« »E, Amšelj, **le sebe primi za nos**, zakaj mene so le premaknili, tebe so pa kar zagnali,« odgovarjal je Weiss. (Korpus IMP; Bohinjec 1896: *Najmlajši mojster*)

»/.../ Ja, figula! Pa spet ploh ulec na pepelnična sreda, k s soja mladust zafrečkala pa še zmiram zbiraš, kukr b bla res Buh ve kuku lepa.« »**Le sam sebe se primi za nos**, ti grda roba!« (Korpus IMP; Murnik 1900: *Ata Žužamaža*)

»Ali imate vojsko?« vpraša Tomo. Dana našobi usta in ga grdo pogleda: »Kdo pa je kriv te vojske in te neumnosti? **Za nos se primite!**« »Tomo ni nič kriv!« pravi Nada odločno. Albin resno razloži: »Gospodična Vera nas je zapustila.« Tomo prebledi: »Gospodična Vera vas je zapustila?« (Korpus IMP; Kraigher 1917: *Mlada ljubezen*)

Frazem *prijeti se sam za nos* torej pomeni 'ne vmešavati se v zadeve drugih, ne kritizirati drugih, ampak najprej poskrbeti za lastne zadeve'. V današnjem času uporabljamo zvezo *brigati se (sam) zase*, npr.

Že več desetletij živimo po načelu »**brigaj se sam zase**«. (Gigafida 2.0)

Brigaj se zase in ne vmešavaj se v življenje drugih ljudi, smrklja nesramna! (Gigafida 2.0)

³⁷ Glagol je prisoten tudi v pregovoru *Kdo za smolo prejme, se osmoli* (Dajnko 1824: 343). V gradivu za narečni slovar severozahodnoprleškega govora je glagol naveden v različici **prjéti** (Rajh 2010: 189).

‘**Brigaj se zase**’. Koristno bi bilo, če bi se ljudje več ukvarjali sami s seboj in ne toliko z drugimi. (Gigafida 2.0)

Američani pravijo *mind your own business*, **brigaj se zase** in pusti druge. (Gigafida 2.0)

Podobno lahko izrazimo s frazemom *pomesti/pometati pred svojim pragom* oz. stavčno rabo *Vsak naj pomete/pometa pred svojim pragom*.

Ne iščite krivcev drugje, ampak **pometite pred svojim pragom**. (Gigafida 2.0)

Ljudje se ne bi smeli toliko vtikati v druge, **vsak naj pomete pred svojim pragom**. (Gigafida 2.0)

On nosi glavo na raglici. (On nosi glavo na palici.) > *nositi glavo na raglici* (frazem)

Samostalnik *raglica* pomeni palica,³⁸ terminološko tudi palica za ogrebanje rojev, kar je Dajnko uporabljal v strokovnem delu o čebelarstvu (prim. Atelšek 2014: 128; Orel 2016: 208). V korpusu starejše slovenščine IMP in v slovarju B. Rajha (2010) analizirane enote ne zasledimo.

Frazem pomeni, da glavo kot izjemno pomemben del telesa, ki metaforično pomeni tudi življenje, preveč oz. po nepotrebnem izpostavljamo tveganju.³⁹ Danes poznamo enoti *nositi glavo naprodaj* in manj pogosto *nositi svojo kožo naprodaj* (prim. Keber 2015), ki je v SSKJ² ter frazeološkem slovarju (Keber 2015) razložena kot ‘izpostavljanje se smrtnim nevarnostim’.⁴⁰ V pomenu ‘tvegati in se izpostavljanje nevarnosti’ pa obstaja tudi frazem *nositi glavo na pladnju*, ki je prisoten v sodobni pisni rabi, ni pa še slovarsko evidentiran.⁴¹

Toda policist je izpostavljen vsak dan, vsakič ko gre v službo, **nosi svojo glavo naprodaj**, in prav zato bi bila potrebna redna oskrba za tiste, ki verujejo. (Gigafida 2.0)

Sam sem takrat s pomočjo medijev razkrinkal nekaj afer in s tem **nosil svojo kožo naprodaj**. (Gigafida 2.0)

Omenimo, da so v dveh letih umrli že štirje policisti, vsaj v dveh primerih je šlo za naklepni umor. /.../ »Ko greš v uniformi po cesti, praktično **nosiš glavo na pladnju**,« meni upokojeni kriminalist. (Gigafida 2.0)

³⁸ *râgla*, *f.* = prekla, dobro debela in dolga palica, *Bolško*, *Senožeče* (*Notr.*)-*Erj.* (*Torb.*); – prim. bav. *rahen*, eine Art Stange, *Levst.* (*Rok.*); *râglica*, *f. dem.* *ragla*; die Stange, *Mur.*, *C.*; Tudi *raglico* mi sklesti, *Danj.* (*Posv. p.*). (Pleteršnik 2014) *Raglica* narečno pomeni tudi ‘fiziološka’ (za informacijo se zahvaljujem Bernardu Rajhu in Zvonku Kustecu).

³⁹ Prim. **bati se za svojo glavo** ‘bati se za svoje življenje, biti prestrašen’ (Keber 2015).

⁴⁰ Prim. tudi *Razvezani jezik: prosti slovar žive slovenščine*.

⁴¹ Na frazem me je opozorila Vesna Mikolič, za kar se ji lepo zahvaljujem.

Mačko k' sali postaviti. (Mačko k salu postaviti.) > *postaviti mačko k salu* (frazem)

Frazem vsebuje narečno dajalniško obliko samostalnika srednjega spola *salo* (*k sali*). Naveden je v obliki, ki danes velja za slovarsko, pri čemer je nedoločnik postavljen na konec. V današnjem času enota ni več splošno znana, a lahko kljub temu dojamemo njeno bistvo – mačka bo pojedla salo, kar pomeni, da gre za nepremišljeno dejanje. Razširjeno različico z variantno sestavino (samostalnikom *boh* in njegovo stično sopomenko *slanina*) je svoji slovnici v poglavju *Izreki* navedel tudi Jožef Muršec (1847: 77): *Mačko k bohu (k slanini) za varha postaviti*. Ta z dodatkom »za varha« 'za varuha' še dodatno osvetli pomen. V slovarju Antona Murka (1933) najdemo frazem pod iztočnico *Sálo: mázhko h' fáli poštáviti*, v Pleteršnikovem *Slovensko-nemškem slovarju* (2014) sta navedeni varianti pod iztočnicama: 1) *sálo: mačko k salu za varuha postaviti* (doda mu nemško ustreznico *den Bock zum Gartner machen*) ter vir (Mur., Levst. (Rok.))⁴² in 2) *bòh: mačko k bohu za varha postaviti* (nemška ustreznica *Dieben etwas anvertrauen*), kot vir je navedena Metelkova slovnica iz leta 1825 (Met.). V frazemskih variantah se torej pojavijo kar trije sopomenski izrazi – dva podedovana iz praslovanščine (*salo* < **sǎdlo* 'salo, tolšča' in *slanina* < **solnīna* < **sōlnn* 'slan'; Snoj 2015) ter en domnevno prevzet iz nemščine (*bòh* /.../ iz nem.; prim. tirol. *bachn*; Pleteršnik 2014).

Če mačko postavimo za varuha sala, to v prenesenem pomenu pomeni, da smo ravnali nepremišljeno, zaupali napačni osebi, zaradi česar se naša pričakovanja niso uresničila in smo ostali brez kake dobrine oz. dragocenosti.⁴³ Frazem v sodobnem pisnem knjižnojezikovnem gradivu nima več potrditve, na osnovi navedb v starejših virih pa lahko predvidevamo, da se je v preteklosti uporabljal.

Pri cigánih je voda zgoréla. (Pri ciganih je voda zgorela.) > *Pri ciganih je voda zgorela.* (rek)

Enota nima narečnih jezikovnih posebnosti in vsebuje besedje, značilno tudi za sodobni knjižni jezik. Gre za trditev, ki temelji na oksimoronu, da gori voda.⁴⁴ Na pomenski ravni se torej nakazuje nekaj nemogočega, neverjetnega,

⁴² Frazem je v slovarju navedel Anton Murko, v rokopisnem slovarskem gradivu ga je zabeležil tudi Fran Levstik.

⁴³ Na nepremišljene odločitve, ki jih sprejemamo, opozarjata tudi frazema *narediti komu medvedjo uslugo* (delujemo dobronamerno, a naredimo slabo) ter *pljuvati v lastno skledo* (ravnamo tako, da škodimo sami sebi).

⁴⁴ V zvezi z gorenjem vode je znan tudi rek *Saj ne gori voda* oz. varianta *Ne hiti, saj ne gori voda*, ki pomeni, da se ne mudi ('opisuje situacijo, v kateri je čigavo hitenje, priganjanje, pretirano, odveč'; Meterc 2020–).

neresničnega, kar je še dodatno osvetljeno s sestavino »pri ciganih«, ki dejanje locira in ga podkrepi s stereotipno predstavo o skupnosti ljudi, ki ji večinsko prebivalstvo ne zaupa in ji pripisuje negativna dejanja. Predpostavimo lahko, da se je ta (danes v splošnem jeziku prav tako neznani) rek, ki ga ne zasledimo v digitalno dostopnih starejših ali sodobnih pisnih virih, pojavljal v situacijah, v katerih so želeli izpostaviti, da kaj ni v skladu z verjetnostjo, razumnostjo oz. resničnostjo, da komu ne verjamejo ali ne zaupajo. V današnjem času je v tem pomenu znan iz oglasa za čokolado prevzeti rek *Potem pa svizec zavije čokolado* oz. varianta *In potem svizec zavije čokolado* (prim. Gigafida 2.0, *Razvezani jezik: prosti slovar žive slovenščine*). Če bi namesto reka uporabili kakšno drugo enoto, npr. frazem *ne imeti pojma o čem* ali pregovor *Laž ima kratke noge*, bi bil v takšni situaciji poudarek povsem drugačen in prav tako tudi učinek, izgubil bi se tudi ironični odnos do povedanega.

Pamet jèmi cvete. (Pamet njemu cveti.) > ***pamet cveti komu*** (frazem)

Enota vsebuje narečno dajalniško obliko osebnega zaimka za 3. osebo ednine (*jemi* 'njemu') in posebno glagolsko obliko s končnico *-e* (*cvete* 'cveti'). Ekspresivna raba glagola bi lahko nakazovala pozitivno pomensko konotacijo v povezavi z obstajanjem v veliki meri, glede na preostale enote v Dajnkovem seznamu, ki se nahajajo neposredno pred obravnavanim frazemom in za njim ter imajo negativno konotacijo, pa je slednja možna tudi pri obravnavanem frazemu. Predpostavljamo torej, da se enota pomensko nanaša bodisi na veliko sposobnost dojemanja, bistrost in dobre umske sposobnosti bodisi na posameznikovo umsko nesposobnost. Zveza *pamet cveti* v korpusih IMP in Gigafida 2.0 nima potrditve, enote prav tako ne zasledimo v nobenem od preverjenih splošnih ali narečnih slovarjev. V tem primeru se lahko strinjamo z ugotovitvijo, da je enota zaradi odsotnosti besedilne realizacije in besedilnega okolja v današnjem času težje pomensko določljiva (prim. Stanonik 2012: 81).⁴⁵

Ne bodi zmrznjen. (Ne bodi zmrznjen.) > ***(ne) biti zmrznjen***

V enoti je zlogotvorni *r* zapisan z *er*, kar je bila tedanja zapisovalna praksa. Uporabljena je nikalna oblika in velelni naklon za 2. osebo ednine, zaradi česar

⁴⁵ V korpusu najdemo zvezo *cveteti* v glavi (z besedilno uresničitvijo *kaj cveti* v glavi *česa* in pomenom 'pojavljati se v veliki meri'): *Fantazija, ki cveti v glavah desnega dela koalicije, je mnogo bolj bujna od fantazije v njeni levi polovici.* (Gigafida 2.0)

deluje kot nasvet ali spodbuda. Zveza *ne bodi zmrznjen* je danes zaradi odsotnosti konteksta in sporazumevalnih okoliščin prav tako težje pomensko določljiva, ob tem pa je stavčni vzorec *kdo je zmrznjen* (kategorija živosti) redek v korpusu starejše slovenščine IMP. *Biti zmrznjen* se danes lahko uporablja v pomenu 'biti premražen', 'biti zmrzljiv, občutljiv na mraz', glagol *zmrzniti* lahko pomeni tudi otrpniti (npr. zaradi mraza ali strahu, posledično smo neodzivni). Pomensko relevantna je lahko tudi variantna oblika izraza *zmrznjen* v Pleteršnikovem slovarju (2014), tj. pridevnik *zmrzel*, pri katerem je v drugem pomenu navedena prenesena raba v pomenu 'hladen' (tj. nenaklonjen, odklonilen, brez vpliva čustev). Navedba bi torej lahko pomenila 'ne bodi hladen, brez čustev', še verjetnejši pa je pomen 'ne bodi neodziven, otopel, brezvoljen ali neučinkovit'. Tudi pomen te enote bi se na asociativni ravni lahko povezoval z enotama v neposredni bližini na Dajnkovem seznamu, ki se nanašata na lenobo oz. izmikanje delu.⁴⁶

Nesréča nikdar ne svetí. (Nesreča nikdar ne sveti.) > *Nesreča nikdar ne svetí.* (pregovor)

Enota v primerjavi s sodobnim knjižnim jezikom nima glasoslovnih ali oblikoslovnih posebnosti; uporabljen je glagol *svetiti* v pomenu 'praznovati'. Glede na definicijske značilnosti jo lahko umestimo med pregovore. Med podrobneje analiziranimi enotami je edina, ki jo v 19. stoletju najdemo v več raznolikih starejših pisnih virih,⁴⁷ npr. v slovarju Antona Murka (1833: 573): *nefrézha nikdar ne fvetí, das Unglück feiert niemals*, zbirki pregovorov v slovnici Jožefa Muršca (1847: 79): *Nesreča nikol ne svetí*, v prispevku Prislovice Štajarskih Slovencev v *Kmetijskih in rokodelskih novicah*: *Nesreča nikdar ne svetí* (Krempl 1847), v *Zbirki čeških pregovorov* iz leta 1852 (Čelakovský 1852: 155; *Neštěstí nikdy nezahálí. Č. – Kr. Nesréča nikdar ne světí*) ter v gledališki igri *Samo, prvi slovenski kralj* (Remec 1867).⁴⁸ Slednja je tudi edini vir, v katerem pregovor zasledimo v besedilni realizaciji, ki omogoča učinkovitejše določanje pomena. Iz sobesedila razberemo, da gre za varianto današnjemu pregovoru *Nesreča nikoli*

⁴⁶ *On nosi roke pod pazdihi; Za delo biti, kak mačka okóli vrele kaše.*

⁴⁷ V korpusu starejše slovenščine IMP se enota ne pojavlja, najdemo pa varianti *Nesreča nikoli ne počíva* in *Nesreča nikoli ne praznuje*.

⁴⁸ Pojavi se v dialogu med materjo in hčerjo: *Dobrana. Pojdi, ljuba hčerka! To so prazne marje. Kako neki bi se jima nesreča pripetila, ker ni nikjer nijene nevarnosti? / Višnja. Vendar, draga mati! Saj si me učila, ko sem bila majhno dete, da nesreča nikdar ne sveti. Morebiti, da ju čaka ravno ondi, kjer se je prav nič ne nadejata.* (Remec 1867: 3)

ne počiva,⁴⁹ ki »izraža svarilo, da je treba biti vedno pripravljen na neugoden potek dogodkov, na kopičenje težav« (Meterc 2020–).⁵⁰

Zaključek

Dajnko je v slovnici *Lehrbuch der Windischen Sprache* (1824) navedel seznam enainsedemdesetih pregovorov in sorodnih enot, pri čemer predpostavljamo, da jih ni želel zgolj evidentirati, temveč opozoriti tudi na njihovo variantnost in specifičnost v vzhodnoštajerskem jezikovnem prostoru. Ugotovila sem, da so v *Zbirki Slovenskih prislov* ob splošno razširjenih in uporabljanih enotah ter njihovih jezikovnih (vzhodnoštajerskih) variantah navedene tudi enote, ki so bile znane zgolj v ožjem, regionalno zamejenem (narečnem) prostoru in se sočasno niso vidneje pojavljale v pisnih virih. S tem je Dajnko zbirko obogatil s pregovori, reki in frazemi, ki bi sicer v pisni rabi ostali nepopisani in neznani. Pri podrobnejši analizi danes manj znanih (ali neznanih) enot ugotavljam, da imajo na jezikovni ravni vzhodnoštajerske značilnosti, npr. za *vühami* 'za ušesi', *jèmi* 'njemu', *prejmlj* 'primi'. Po sodobni frazeološki teoriji te enote večinoma sodijo med frazeme, ki jih je danes zaradi odsotnosti konteksta oz. besedilne realizacije in okoliščin sporazumevanja težje zanesljivo pomensko določiti, npr. *Ne bodi zmerznjen*, *Pamet jèmi cvete*. Pri posameznih enotah pa si kljub temu lahko predstavljamo okoliščine rabe in predpostavljamo njihov pomen, npr. *On nosi glavo na raglici* 'tvega in se izpostavlja nevarnosti'. Analiza kaže, da se analizirane enote večinoma redko pojavljajo v slovarskih in drugih digitaliziranih starejših pisnih virih, danes pa so namesto njih razširjene variantne ali sopomenske frazeološke enote, npr. *Prejmlj se sam za nos > pomesti pred svojim pragom*. Med enotami, ki jih ne poznamo več, v preteklosti pa so bile razširjene, je npr. *Nesreča nikdar ne svetí*, ki jo danes nadomešča varianta *Nesreča nikoli ne počiva*. Če bi hoteli ugotavljati, ali so enote iz Dajnkove slovnice še prisotne v vzhodnoštajerskem narečnem prostoru, bi bilo treba opraviti nadaljnje dialektološke raziskave.

⁴⁹ Prisotna je tudi v korpusu IMP. V korpusu Gigafida 2.0 se ob pregovoru *Nesreča nikoli ne počiva* pojavlja tudi enota *Nesreča nikoli ne pride sama*.

⁵⁰ Pregovor je naveden že v Cigaletovem slovarju: *nesreča ni nikoli ugnana*, *nesreča nikoli ne počiva* (Cigale 1860: 495); *nesreča nikoli ne počiva*, *ni ugnana* (Cigale 1860: 1703).

Literatura

- Simon ATELŠEK, 2014: Tvorbeni načini čebelarskega izrazja v Dajnkovem Čelarstvu (1831). *Jezikoslovni zapiski* 20/1, 121–134.
- Saša BABIČ, 2015: *Beseda ni konj*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Saša BABIČ, 2011: Paremiologija – na križišču jezikoslovja in slovstvene folkloristike. *Med-disciplinarnost v slovenistiki*. (Obdobja, 30). Ur. Simona Kranjc. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 27–31.
- Matej CIGALE, 1860: *Deutfch-flovenifches Wörterbuch*. Laibach: A. A. Wolf. www.dlib.si.
- František L. ČELAKOVSKÝ, 1852: *Mudrosloví národu slovanského v příslovích*. V Praze: Nákladem spisovatelovým.
- Peter DAJNKO, 1824: *Lehrbuch der Windifchen Sprache. Ein Versuch zur gründlichen Erlerung derselben für Deutsche, zur vollkommeneren Kenntniß für Slowenen*. Grätz: gedruckt und verlegt bey Johann Andreas Kienreich.
- Peter ĐURČO, Matej METERC, 2013: Empirične paremiološke raziskave tipov ekvivalentnosti in suprasemantičnih razlik v slovenščini in slovaščini. *Slavia Centralis* VI/2, 20–36.
- eSSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika. Rastoči slovar*. 2016–. www.fran.si.
- Gigafida 2.0. *Korpus pisne standardne slovenščine*. <https://viri.cjvt.si/gigafida/>.
- Joža GLONAR, 1936: *Slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: Umetniška propaganda.
- Ožbalt GUTSMAN, 1777: *Windifche Sprachlehre*. Klagenfurt: gedruckt bey Ignaz Aloys Kleinmayer <http://www.dlib.si>.
- IMP – *Jezikovni viri starejše slovenščine IMP*. <https://nl.ijs.si/imp/>.
- Marko JESENŠEK, 2015: *Poglavja iz zgodovine vzhodnoštajarskega jezika*. (Zora, 110). Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, FF.
- Vida JESENŠEK, 2014: Nemški pregovori v sodobni besedilni rabi. *Frazeologija nemškega jezika z vidikov kontrastivnega in uporabnega jezikoslovja*. Ur. Vida Jesenšek. Maribor: Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko. 152–177.
- Josip JURČIČ, 1866: *Deseti brat*. Izvirni roman. V Celovcu: Vredništvo slovenskega Glasnika.
- Janez KEBER, 2015: *Slovar slovenskih frazemov*. Spletna izdaja. www.fran.si.
- Francé KIDRIČ, 2013: Dajnko, Peter (1787–1873). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi168756/#slovenski-biografski-leksikon>. Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon: 1. zv. Abraham–Erberg*. Ur. Izidor Cankar idr. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925.
- Fran KOCBEK, 1887: *Pregovori, prilike in reki*. V Ljubljani: Anton Trstenjak.
- Mihaela KOLETNIK, 2001: *Slovenskogoriško narečje*. (Zora, 12). Maribor: Slavistično društvo.
- Anton KREMPL, 1847: Prislovice Štajarskih Slovencev. *Kmetijske in rokodelske novice* 5/10, 40 (10. 3. 1847).

Erika KRŽIŠNIK, 2013: Moderna frazeološka veda v slovenistiki. *Frazeološka simfonija: Sodobni pogledi na frazeologijo*. Ur. Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin. Ljubljana: Založba ZRC. 15–26.

Matej METERC, 2017: *Paremiološki optimum. Najbolj poznani in pogosti pregovori ter sodorne paremije v slovenščini*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Matej METERC, 2020–: *Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov*. Rastoči slovar. www.fran.si.

Wolfgang MIEDER, 2004: *Proverbs: A handbook*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.

Anton MURKO, 1833: *Slovénko-Némfhki in Némfhko-Slovénki RÓZHNI BESÉDNIK*. Kakor se slovénshina govori na Shtáterskim, Koròshkim, Krájnskim in v' sahodnih straneh na Vògerskim. V' Gradzi: V salógi in na prodaj per Fránzi Ferstli: Janes Lavre Greiner: natisk in papir Andréja Lajkama dédzihév. www.dlib.si.

Jožef MURŠEC, 1847: *Kratka slovenska slovnica za pervence*. V' Gradci: Lajkamovi nasledniki. www.dlib.si.

Jožica NARAT, 2015: Peter Dajnko. Lehrbuch der Windischen Sprache. *Slovenske slovnice in pravopisi: spletišče slovenskih slovnice in pravopisov od 1584 do danes*. Ur. Kozma Ahačič. Različica 1.0. Zadnja sprememba 10. 6. 2015. <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/14/1824-dajnko>.

Neal R. NORRICK, 2015: Subject Area, Terminology, Proverb Definitions, Proverb Features. *Introduction to Paremiology*. Ur. Hrisztalina Hrisztova-Gotthardt, Melita Aleksa Varga. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.2478/9783110410167/html#contents>.

Irena OREL, 2016: Čas v slovenskih pregovorih skozi čas. *Prostor in čas v frazeologiji*. Ur. Erika Kržišnik, Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 199–212.

Maks PLETERŠNIK, 2014: *Slovensko-nemški slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, Znanstveno-raziskovalni center SAZU (Tiskana izdaja 1894–1895). <https://www.fran.si/136/maks-pleteršnik-slovensko-nemski-slovar>

Bernard RAJH, 2010: *Gúčati po antùjoško. Gradivo za narečni slovar severozahodnoprleškega govora*. (Zora, 73). Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti.

Bernard RAJH, 2002: *Od narečja do vzhodnoštajerskega knjižnega jezika*. (Zora, 19). Maribor: Slavistično društvo.

Razvezani jezik: prosti slovar žive slovenščine. <http://razvezanijezik.org/>.

France REMEC, 1867: *Samo, prvi slovenski kralj. Glediščna igra v treh činih*. V Mariboru: B. Raičev.

Marko SNOJ, 2015: *Slovenski etimološki slovar*. Spletna izdaja. www.fran.si.

SSKJ²: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. Spletna izdaja. www.fran.si.

Marija STANONIK, 2012: *Folkloristični portreti iz treh stoletij (od baroka do moderne)*. Ljubljana: Založba ZRC.

Marija STANONIK, 1998: Peter Dajnko in slovstvena folklor. *Dajnkov zbornik*. (Zora, 3). Ur. Marko Jesenšek, Bernard Rajh. Maribor: Slavistično društvo. 317–330.

Irena STRAMLJIČ BREZNIK, 1998: Dajnkovo besedotvorje med slovansko in slovensko besedotvorno tradicijo. *Dajnkov zbornik*. (Zora, 3). Ur. Marko Jesenšek, Bernard Rajh. Maribor: Slavistično društvo.

Natalija ULČNIK, 2015: Razvoj slovenske paremiologije in paremiološke terminologije. *Slavia Centralis* 8/1, 105–118.

Natalija ULČNIK 2014: Pregovor je najboljši učitelj. Vloga in pomen pregovorov pri pouku slovenščine v 19. stoletju in danes. *Frazeologija nemškega jezika z vidikov kontrastivnega in uporabnega jezikoslovja*. Ur. Vida Jesenšek. Maribor: Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko. 36–58.

Natalija ULČNIK 2014a: Slovensko paremiološko in frazeološko gradivo v temeljnih dvojezičnih slovarjih 19. stoletja – v Cigaletovem nemško-slovenskem (1860) in Pleteršnikovem slovensko-nemškem slovarju (1894/95). *Frazeologija nemškega jezika z vidikov kontrastivnega in uporabnega jezikoslovja*. Ur. Vida Jesenšek. Maribor: Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko. 282–319.

Valentin VODNIK, 1811: *Abezeda sa Perve fhole*. V⁷ Lublani: natisnena per Leopold Egerju. www.dlib.si.

Zusammenfassung

SPRICHWÖRTER UND VERWANDTE WORTSCHATZEINHEITEN IN DER GRAMMATIK VON PETER DAJNKO UND IHRE AKTUALISIERUNG

In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts gehörte Peter Dajnko zu den bedeutendsten Persönlichkeiten der Steiermark. Er galt als der produktivste slowenische Schriftsteller seiner Zeit, der sich zusammen mit anderen Gebildeten im kulturellen und schulpolitischen Bereich engagierte und zur Freude an slowenischen Büchern inspirierte (Kidrič 2013). Wir kennen ihn vor allem als Grammatiker, der den oststeirischen Dialekt zur Grundlage der oststeirischen Landesvariante der slowenischen Schriftsprache machte (Rajh 2002, Jesenšek 2015) und eine erneuerte Schrift (*Dajnčica*) formte. Weniger bekannt ist jedoch sein Beitrag zur Inventarisierung der Volkswisheiten, zu denen wir Sprichwörter und verwandte phraseologische Einheiten zählen. Dajnkos phraseologische Sammlung, veröffentlicht in der Grammatik *Lehrbuch der Windischen Sprache* (1824) wurde hinsichtlich der gegenwärtigen Aktualität bereits von Stanonik (1998, 2012) erforscht, die darauf hinwies, dass die Hälfte der aufgeführten Einheiten allgemein bekannt sei, einige wären nur der Bedeutung nach bekannt, der Rest sei im Allgemeinen unbekannt. Im analytischen Teil der Arbeit werden jene phraseologischen Einheiten aus Dajnkos Grammatik näher betrachtet, die heutzutage weniger verständlich sind. Es interessieren ihre strukturellen, semantischen und funktionalen Merkmale, ihre Präsenz in den Wörterbüchern sowie in älteren und neueren Texten. Schließlich wird ihre heutige Relevanz überprüft. Es zeigen sich etliche dialektale oststeirische Merkmale, strukturell geht es meist um nichtsatzwertige Phraseme, die aufgrund des fehlenden Kontextes semantisch schwer zu bestimmen sind. Sie sind selten in den Wörterbüchern und anderen älteren Quellen erfasst und werden folglich im gegenwärtigen Sprachgebrauch selten verwendet.